

1925 чылдың август
31-де үнүн аскалган

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№141
(19331)

2019 чылдың
декабрь 12
четверг

Хүннүн үнери — 08:50
Ажары — 15:56
Хүн дурту — 7:06

солунун сайтызы // shyn.ru
электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг 12+

КҮРҮНЕНИНҮНҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ

РФ-тин Конституциязының хүнү-биле!

Конституция кижі төрөлгөтөнүнчүлүг чедишкннерининчү бирээзи. Үндезин Хоойлу күрүнениң ажил-чорудулгазын өйлеп, хамаатыларның эрге-ажыын хүндүлөп, эрге-чагырга-ның ужу-дүрүм чок аажылаашкынна-рындан камгалап турар. "Конституция" деп термин "доктаадыр", "тургу-зар" дээн уткалыг грек сөстөн ук-талган. Конституцияның эге чадазы эрте-бурунгу Римге хевирлеттинген. Оң баштайгы ора-сомалары рим императорларның эрге-ажыын кам-галаан документилер, а рим ниитилел сайзыраан тудум, ол документилер күрүне эрге-чагыргазының чөптүг эвес чүүлдеринден хамаатыларның эргеле-рин камгалаар конституция апарган.

Европа күрүнелеринге баштайгы кон-ституция хоойлузу XVIII векте тыптып келген. Конституцияга тоомча чорук Рос-сияга XIX векте күштүг турган. Россияны чагырып чораан хааннар кижилерниң кон-ституцияда көрдүнгөн үзел-бодалдарын күлөп көрбөй чорааннар. Конституция утка-шынарлыг хевирлиг документилер Россияга эң-не баштай XVIII вектиң бир-ти чартында көстүп келген. Ол үениң көскү күрүне ажилдакчысы Дмитрий Михайлович Голыцин ук документилерге даянып, Россияга конституцист монар-хияны тургузарын 1730 чылда орал-дашкан. Император Анна Иоановна ындыг оралдажышкынны басып, оң эгелекчилерин эриидеп шаажылаан. 1810

чылдарда тыптып келген декабрисчи организациялар база конституцист россия-жи күрүнени тургузарын негеп турганнар.

Конституцист күрүне тургузуунче шимчээшкн Россияга 1905 чылда эгел-лээн деп болур. Ол чылын Россияның эконоимтиг байдалы баксырап, ажил төлевирин улгаттылары дээн ышкаш чоннун амыдырал-чуртталгазын эки-жидерин негээн ажилчыннарның ажил соксадышкыннары улуг үлетпүр төптөри Санкт-Петебург, Москва ышкаш хоорай-ларга эгелээрге, Николай II хаан «Күрүне корум-чурумун сайзыраңгайжыдар ду-гайында» манифест чарлаан. Ону рос-сийжи конституцияның эге таваа деп болур. Бо манифестинчү төөгүлүг ужу-дузазы императорнун эргелери биле төлээлекчи эрге-чагырганың эргелерин аңгылааны. Николай II хаанның 1906 чылдың август 6-да үндүргөн манифе-стизи-биле Россияның бирги Күрүне Думазын тургузар деп доктааткан. Бо Думаның депутаттары «Күрүне корум-чурумун сайзыраңгайжыдар дугайында» манифестини эзулуг конституция кылдыр сайзырадып болур турган. Ынчалза-даа олар Николай II хаанга удур туруштуг болганнар. Бирги Думаның ажылы шу-дап чадап турда, Россияга революсчу болушкуннар эгелээн.

Октябрь революциясы тиилээн соон-да, Россияга чүгле император эргелеп башкарар ышкаш байдал катап тургустун-ган. Бо удаада чүгле хаанны большевикчи

эрге-чагырга солаан деп болур. 1918 чылдың июль айда хүлээп алган РСФСР-ниң конституциясы чүгле совет күрүнениң эрге-ажыын мурнадып, күүседикчи болгаш төлээлекчи эрге-чагыргаларның ажылын чаңгыс аайлаан. Совет Социали-стиг Республикалар Эвилели 1922 чылда тургустунган соонда, 1924 чылдың январь айда хүлээп алган ССРЭ-ниң конституци-язы 1918 чылдың июль айда хүлээп алган РСФСР-ниң конституциязының хоолгазы болган. Оң соонда-даа хүлээп алган кон-ституциялар бот-боттарындан шоолуг-ла ылгал чок болганнар. Оларга Совет Эвилелиниң Коммунистиг Партиязының идеологиясы тергидеп турган.

1980 чылдарның төнчүзүнде СЭКП-ниң туружу чиндиңенип эгелээн. 1989 чылдың майда ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинге ССРЭ-ниң Конституциязының 6-гы пунктузун күш чок болдулар, ону ап ка-апар деп негелдени бөлүк депутаттар идип үндүргөн, оларның бирээзи совет атомнуг бомбаны чогааткан эртемденнерниң бирээ-зи Андрей Дмитриевич Сахаров. ССРЭ-ниң Конституциязының 6-гы пунктузунга СЭКП-ниң удуртукчу ролон быжыглаан турган. Бо съездиден-не ССРЭ-ге коммунистиг партияның тергидели кошкап эгелээн.

Чуртка ниитилел-политиктиг байдал-дың нарыыдаанындан 1991 чылдың август айда ССРЭ буступ дүшкөн. Рос-сияда ниитилел-политиктиг байдал улам нарыыдаан. Россия Федерациязының (Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүн медээлери

ӨӨРЕДИГЛИГ СЕМИНАР

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-по-литика яамызынга субсидия, субвенция, уруглар пособиеси, күш-ажылдың хоо-чуннарынга пособие дээш оон-даа өске төлевирлер, инвалидтерге чиигелделер база чаа хоойлуда өскерилгелер дуга-йында өөредиглиг семинары эрттирген.

Чоннун билбейн турар айтырыглары хөй. Чижээ: уруглар пособиеси февраль айда 192 рубль, бот иелерниң 384 рубль чедир өскөн. Эрткен айда өстүргөн сан-тун эзугаар февральдан тура албаан акшазын катый санааш, хары угда берип-терге, ада-иелер пособие ол хире өскөн деп бодап турар. Ынчангаш хоорай, суму, чагыргаларының даргаларына чонга тайылбыр ажылын чорударын дилээн.

АЛТАЙ УКСААЛЫГ ХОЙЛАР

Арат-фермер ажил-агыын сайзы-радыры база «Агростартап» деп күрүне программаны амыдыралга боттанды-лары-биле Барыин-Хемчик кожуунда Хенделең сумузунда арат-фермер Аяс Иваан-оол даг-алтай уксаалыг хойлар-ны өстүрүп эгелээр болганын ТР-ниң Көдээ ажил-агы яамызы дыңнаткан. Бо хүннерде Алтай Республиканың Усть-Коксинск районунун «Катанда» акционерлиг ниитилелдин чингине ди-ректору Владимир Кормелицкий 100 баш бүдүрүкчү кошкарларны дамчыдып берген.

ХҮРЭЭНИНҮН ХҮНДҮЛӨЛ БИЖИИ

Индияның мурнуу чүгүнде Дрепун Гомаң хүрээзинде өөренип турар Лхагва-Сүрүн 150 хуурак эштериниң аразындан тибет дылга шылгалдаларны чедишкнниг дужаагаш, бирги черни ап, хүрээниң улуг Хүндүлөл бижии-биле шаңнаткан.

Эрзин чурттуг 10 харлыг тыва хуурак оол эрткен 2018 чылда, өөредилгезиниң баштайгы чылында, ийги черни ал-ган турган. Индияда сарыг шажынның хүрээ школазынга ниитизи-биле 16 чыл өөренип, а буддизм философиязын бүгү назынында өөренип келирин Буян башкы дыңнадып турар.

"СПОРТТУН ТЕРГИННЕРИ-2019"

Декабрь 18-те кежээ 17 шакта Тываның В. Көк-оол аттыг Национал театрынга чыл дургузунда чедишкннерлиг болган спортчуларны шаңнап-мактаар "Спорт-тун тергиннери-2019" деп байырлыг кежээ болур. Шупту 24 аңгы номина-цияга шаңналдарны тыпсыр. Тываның Баштыңының база Республиканың Күш-культура болгаш спорт яамызының шаң-налдарындан аңгыда, эңдээр спортчуну илередири-биле "ВКонтакте", социал четкиге "Чоннун бадылаашкыны", "Эң дээр спортчу" деп ажык бадылаашкын база эгелей берген.

Салгалдарның мөгейи

КЫЗЫЛ КОЪШКА ТУРАСКААЛ

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва чоннуң фронтуга дузаламчызынга тураскааткан хүлерден шуткуп кылган "Кызыл коъш" деп тураскаалды дүүн, декабрь 11-де, найысылал Кызылче сөөртүп эккелген.

Ол дораан тураскаалды эптеп, тургузар ажилдарны чоруткан. 9 метр стела ТАР-ның үезинде чоннуң Кызыл Шеригге мал-маган, чылыг идик-хеп, эмер, харга маңаар (лыжа) хаактарны дамчыдып берип турган дузаламчызы кызыл коъштуң чүүгүнүң дугайында төөгүнү тоожуп, чугаалап бээр.

1941-1945 чылдарда ботдогуннаан тыва күрүнө ССРЭ-ге алдын курлавырын, акша-хөреңгини база дузаламчыга берген. Совет акшаже шилчидерге, шупту 35 млн. рубльди дамчыткан. Ол үеде 100 муң четпес чурттакчылыг ТАР-ның фронтуга чедирген ниити дузаламчызының түңү 70 млн.

рубль болган. Немец-фашистерни чылча шавар демиселче харам чокка "Кызыл коъштуң" дузаламчызын дамчыдып, желекчилерге удур тыва чоннуң өжөөн-кылыы хайнып турган.

"Кызыл коъш" деп тураскаалда тыва болгаш совет чогаалчыларның дайын дугайында шүлүктөрүндө одуругларны база оюп тургаш, сиилбип көргүскөн. Тураскаал Кызылда Улусчу чогаалдыг бажыңының чанынга турар. Бөгүн, декабрь 12-де, ооң байырлыг ажыдышыны болур. Ооң соонда ол Кызылдың чурттакчыларының болгаш аалчыларының дыштары база бир төөгүлүг болгаш культурлуг черлериниң бирээзи апаары билдингир.

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР, ПРОГРАММАЛАР, БЮДЖЕ

Тываның Чазаның, декабрь 10-да, эрткен хуралыга элээн каш хоойлу төлевилелдерин болгаш күрүнө программаларын сайгарып көргөн.

"Даштыкыда чурттап турар чаңгыс чер-чурттугларымыска Тыва Республикаже эки турабиле көжеринге деткимчени көргүзери" деп программаны чугаалажып көргөн соонда, бирги номчулуга хүлээп алгаш, ону күүседириниң тодаргай байдалдары болгаш аргалары тодаргай бижиттинмээн-биле чедир ажилдап кылыры-биле чоруткан. "Акшаны, бажың-балгатты болгаш ажилчын олуттарны үндүрүп берип тура, республиканың экономиказынга кончуг херек чугула професиялыг, чижээлээрге, инженерлерни азы эртем аттарлыг кижилерни чалап турар бис деп билишкин биске турар уjurлуг. Кандыг ховар специалистер биске херегин яамылар тодаргайлаар апаар".

Республиканың Өөредилге яамызының киригени "2017-2020 чылдарда тыва дылды хөгжүдери", "2014-2020 чылдарда орус дылды хөгжүдери" деп дыл талазы-биле ийи программаларны чугаалажып көргөн.

Республиканың Баштыңы Өөредилге яамызын шүгүмчүлээн, орус дылды сайзырадыр болгаш дээди эртемниг ажы-төл чок өг-бүлелерге деткимче көргүзөр талазы-биле "Тус чер башкызы" ("Земский учитель") программаны "херек кырында куруг кагганын" ол чугаалаан.

Орус дылдыг кижилер чок суурларга орус башкылар барып ажилдадыр дээн программаны күүседип шыдавааныңарны миннир уjurлуг силер, деп, өөредилге сайыдын Тываның Баштыңы чеме-лээн. Ырак суурларда тыва школаларга ажилдаарында кызыгааржыларның өг-бүлезиниң чогуур эртемниг

улусун болгаш күзелдиг өске-даа кижилерниң сонуургалын оттуруп, хаара тудуп шыдаваанын, бар курлавырны Өөредилге яамызының ажыглаваанын Шолбан Кара-оол шүгүмчүлээн. "Тыва дылды сайзырадып турарыга хамаарыштыр шыңгы хомудалдар, Өөредилге яамызы тыва дылды сайзыратпайн турар деп чугаалар бар-дыр, ынчангаш бис чурттакчы чоннуң бодалын кичээнге алыр уjurлуг бис" — деп, республиканың Баштыңы чугаалаан.

"Өг-бүле бүрүзүңе бирден эвээш эвес дээди эртемниг уруг" деп төлевилелди боттандырып, ону тайылбырлап база республиканың Өөредилге яамызының күүседип турарыга хамаарыштыр Тываның Баштыңы шүгүмчүлелдиг сагындырылганы берген. "Чижээ, уругларының бирээзи МГУ-ну доозупкаш, Москвада ажилдап турда, өске уругларын өг-бүле дээди эртем чок деп санааш, программаже кирер чүве турбас

ужурлуг. Бис силерниң-биле эгезинде-ле мынчаар шиитпир-ледивис, хөй ажы-төлдүг 91 муң өг-бүлелерниң ада-иелериниң болгаш ажы-төлүнүң аразындан "Өг-бүле бүрүзүңе бирден эвээш эвес дээди эртемниг уруг" деп төлевилелге киирер уругларны шилип алыр уjurлуг бис. Ол уруглар дээди эртемни чедип алырынче кичээнге алыр салыр, херек акшаны үндүргеш, өөренип киреринге дузалаар. Херек кырында соора кылып турар, бир-ле кижилерге тускай сугга байдалды ажыглап, тускай сорулгага үндүрген акшаны транспорт чарыгдалдарында дүрген-не ушта бижип каапкан, акша чарыгдаттырган, сорулга чедип алдынмаан боор-дур.

Ада-иези болгаш ажы-төлүнүң аразында дээди эртемниг чаңгыс-даа кижилер чок, уругларының аразындан бирээзи дипломнуг специалист болзун, акыларыга болгаш дуңмаларыга үлеер көргүссүн, өг-бүлениң үзел-бодалдарын болгаш сорулгаларын өскертсин дээш, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге тускай эгелээн төлевилел дээрзин Шолбан Кара-оол база катап сагындырган.

"Хөй ажы-төлдүг өг-бү-

лениң шынзылгасын рының чуруму" деп прсы база сайгарып чугаа

Аңгы-аңгы регионна ажы-төлдүг деп статус черниң хоойлужудулга гаар доктаадып тур эвес, бүгү-российжи ста сагыыр болза, 3 уру бүлени хөй ажы-төлдү наар, Тывада 3 болгаш ажы-төлдүг 91 муң өг-бү 31346 өг-бүле 5 болгаш ажы-төлдүг, оларда 18 назы-харлыг 52 муң уру рап өстүрүп, кижизидиг Чиигелделиг бо катего күрүнөден магадыла херек кырында ханды биле бодунуң бюджетти хоргаларын республи бурунгаар санап көөр у Уругларның төрүттүнери орулгалары хөй болгаш ди шыырак Москва ышк хоорайларга Тыва деп шыдавас. Бир эвес, рес када 3-тен хөй уруглар бүлелерни хөй ажы-төл бүлелерге хамаарышты болза, Тываның барык өг-бүлелери-дир.

"Тыва Республиканы чылда республика бюджет күүселдезиниң баш бур түңнелдериниң дугай ТР-ниң саң-хөө сайы, кол илеткелин сайгарып Хакасия биче болгаш мак сайгарлыкчыларны ра тудары-биле үндүрү хуудан 7 хууга чедир : күзүн бадырыптарга, гионга сайгарлыкчылы бүрүткедирикөөүдөп эгелэ Тываның Баштыңы демде Тывага сайгарлыкчылы ажилдаарының бир неге — республикага бүрүтке үндүрүгнү маңаа төлээр жээ, бок үндүр дажып ООО "СТ-ТБО" Краснояр бүрүткеткеш, Тывадан алган акшазының үнд республика бюджетинче Красноярск крайның б динге төлөп турары канча таарышпас. Чүгле бо ком эвес, өске черлерден кы Тывага акшаны ажилды болур, кол негелде — үндү маңаа төлөп, республи орулгаларын көвүдөдири.

Бистиң

КУРҮНЕНИНҮНҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези
1-ги арында).

девискээринге бот-догуннаан
хамаарышпас республикалар
тургузарының дугайында чу-
галар база дыңналы берген.
Чижээлээр, экономиктиг күчү
таалазы-биле элээн шырак Си-
бирге республика тургузарының
дугайында. Чамдык республика-
лар, чижээ, Тыва Республика,
боттарының конституцияларын
ажылдап кылып эгелзэн (РФ-тиң
составындан үнер дугайында
чуул Тыва Республиканың чаа
конституциясына чок болганын
демдегеп каары чугула).

Россия Федерациясында ни-
тител-политиктиг сандаргай чо-
рукту эрге-чагырганы кырындан
күдү күштелдирер конституция
саксадыр дээрзин Президент
Борис Ельцин медеп билгеш,
1993 чылдың июнь 5-те Конститу-
ция чөвүлелин тургускан. Россия

Федерациясының чаа консти-
туциязын кончук дүрген ажилдап
кылырын Борис Ельцин Кон-
ституция чөвүлелинге дааскан.
Шынап-ла, чаа конституцияны 6
ай дургузунда ажилдап кылган.
Президентиниң эрге-чагыргазын
дыка күштелдирген, кырын-
дан куду эргелеп-башкараар
органы эрге-чагыргага берген
конституция ажилдап кылдын-
ган. Ону ажилдап кылырынга
янзы-бүрү эртем-билиглиг 1000
ажыг эксперттер болгаш өске-
даа специалистер киришкен.
Конституцияның төлөвилелинге
Президент Борис Ельцин боду
хууда 15 эдилгелерни кириген.
Россия Федерациясының Прези-
дентизин, херек апарганда, чүгле
боду шийтпир хүлээп алыр, оң
чарлыы хойлу боор күрүне
баштыңы кылдыр быжыгалаан.

Россия Федерациясының
Конституциязы – бистиң күрү-

нениң эң дээди хойлузун 1993
чылдың декабрь 12-де бүгү
чоннун бадылаашкыны-биле
хүлээп алган. Аңаа киришкен
хамаатыларның 58,43 хуузу чаа
Конституцияны хүлээп алыр
дээш, 41,57 хуузу удур бадылаан.

Конституцияның бир тускай
экземплярның даштыкы кар-
тын варан деп улуг селескениң
кызыл өңнүг кежи-биле шып-
кан. Россия Федерациясының
сүлдезин мөңгүндөн шуткуп
куткаш, ол экземплярның кар-
тынга чыпшыраш, «Россияның
Конституциязы» деп алдын
үжүктөр-биле бижи каан. Бо
онзагай экземплярны Кремльдин
библиотекасына камныг када-
галап, Россияның чаа соңгуткан
Президентизиниң дүжүлгеге
саадаарының ёзулалын эрттире-
ринге ону ажыглап турар.

РФ-тиң Конституциясының
хүнү декабрь 12-де оң укур-ут-

казын чонга тайылбырлаар, кон-
ституцияда көрдүнген эргелерин
хамаатылар камгалап билер
болзун дээш, РФ-тиң Конститу-
ция хүнү-биле холбаштыр хей
хемчеглерни Тыва Республикага
ап чорудуп турар. Ол дээрже РФ-
тиң Конституциясының хүнүнде
Россияның хамаатызының пас-
порттарын 14 хар назы четкен
оолдар, уругларга тыпсыры,
юристерниң хамаатылар-биле
ужуражылгаларны эрттирери,
оларга юридиктиг ачы-дузаны
халаска чедирери, Конституция
хүнүнге тураскааткан конкурс-
тар, маргылдаалар, кежээлер
дээш өске-даа чүүлдер-дир.

Аңгы-аңгы күрүнелерниң
конституцияларының төөгүзүн
колтарып, шинчилеп келген
эртемденнерниң бодалы-биле
алырга, конституция дээрже бот-
тандыраар күзенчиг идея. Кон-
ституция азы Үндезин хойлууда

бижээни ёзугаар ол-ла олчаан
хамаатыларның эрге-ажыын
камгалаптар күрүне эрге-ча-
гырга кижилер төрелгетениң
төөгүзүне турбаан. Чүге дээрже
эрге-чагырганы чүгле бодунуң
холунга быжыг туткан күрүне
баштыңары, күрүнени эрге-
леп-башкараарына тергидезин
бөлүк кижилер (партиялар)
конституцияны боттарының эр-
ге-ажыына дүүштүр тургузар
сорулгалыг боор. Ынчалза-даа
конституция күрүнеге быжыг
эрге-чагырганы тударының кол
юридиктиг чепсээ. Ол чок болза,
күрүнеге сандаргай ниитилел-
политиктиг байдал тургустунуп,
күрүнениң буурап дүжөринге бе-
зин чедирип болур. Конституция-
ны ажилдап кылырының болгаш
хүлээп алырының база бир кол
сорулгазы – кайы-бир күрүнениң
баштыңы азы тергидекчи
партия бодунуң кара туразы-биле
күрүнени удуртуруп болдурбазы,
бети дизе, ону кызыгаарлаары.

“Шын” солунуң ниитилел-
политика килдизи.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Россияның болгаш Тываның
демнежилгезиниң 100 чылынга база
Кызыл хоорайның үндезилеп
тургустунганының 100 чылынга алдар
кылдыр юбилейлиг тураскаал
медаль-биле шаңнаарының
дугайында

Албан-хүлээлгезин төлөпиг күүсет-
кени дээш Россияның болгаш Тываның
демнежилгезиниң 100 чылынга база
Кызыл хоорайның үндезилеп тургус-
тунганының 100 чылынга алдар кылдыр
юбилейлиг тураскаал медалы-биле Са-
нагалдай суурнуң № 10 полиция пунктузунуң
чоюннар эге организациясының даргазы,
остицияның курлавырда майору Владимир
Дотканович Соянны шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2019 чылдың декабрь 6 № 256

Тыва Республиканың Баштыңының
Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының
дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш
Тыва Республиканың Баштыңының Хүн-
дүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Павел Санаевич Балданны – «Тыва
Республиканың күрүне эрге-чагырга-
зының хойлуужудулга болгаш күүсекчи
органның ажил-чорудулгазын хан-
дарының талазы-биле автобаазы»
Тыва Республиканың күрүне бюджет албан
черииниң чолаачызы;

Эрелчин Монгушевич Даржааны –
Чаа-Хөл кожуунуң Чаа-Хөл суурда хууда
дузалал ажил-агыяының баштыңы;

Ирина Кунзеновна Ооржакты –
«Республиканың уруглар бажыңы» Тыва
Республиканың кадык камгалалының
күрүне бюджет албан черииниң дузалал
салбырының кижизидикчи башкызы;

Шекир-оол Сотпаевич Сарыгларны
– Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы суурда
хууда дузалал ажил-агыяының баштыңы;

Айлаңмаа Белековна Сатты – Чөөн-
Хемчик кожуунуң Чадаана хоорай
чагыргазының даргазының социал политика
талазы-биле оралакчызы.

Культура адырынга хей чылдарда ак сет-
килдиг ажылы дээш Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел бижии-биле
шаңнаары болза:

Наталья Владимировна Бочкареваны
– Каа-Хем кожуун чагыргазының Культура
өгжүлдээзиниң төвү муниципалдыг бюджет
албан черииниң уран чүүл удуртукчузу;

Галина Хулуковна Кара-Салды –
Республиканың Р.Д. Кенденбил аттыг
ниити өөредилгенин, хөгжүмүнү, уран
үүлүдүн школа-интернады күрүне бюджет-
тиг чаңгыс аай эвес ниити өөредилге албан
черииниң интернат эргелекчизи;

Шолбан Борбак-оолович Кууларны
– Чеди-Хөл кожуунуң «Хову-Аксы суурнуң
уругларның уран чүүл школазы» немел-
де өөредилгенин муниципалдыг бюджет
өөредилге албан черииниң эстрада-джаз

салбырының башкызы;

Кара Мироновна Монгушту – Тываның
«Саян» национал танцы-сам болгаш
ыры ансамбли» күрүнениң бюджет албан
черииниң балет артизи;

Екатерина Молондаевна Тажимба-
ны – Тожу кожуунуң «Тоора-Хем суурнуң
уругларның уран чүүл школазы» немелде
өөредилгенин муниципалдыг бюджет албан
черииниң хореография башкызы.

Кадык камгалал системазынга хей
чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва
Республиканың Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле шаңнаары болза:

Урана Тюлюшевна Дақыр-оолду –
Тыва Республиканың кадык камгалалының
«Чаа-Хөл кожуунуң төп эмнелгези»
күрүне бюджет албан черииниң процедура
кабинетиниң эмчи сестразы;

Лидия Лакпаевна Маадыны – Тыва
Республиканың кадык камгалалының
«Улуг-Хемниң А.Т. Балган аттыг кожууннар
аразының эмнелге төвү» күрүне бюджет
албан черииниң бичии уругларның соматика
салбырының улуг эмчи сестразы;

Марина Санчат-ооловна Ондарны –
Тыва Республиканың кадык камгалалының
«Республиканың наркология диспансери»
күрүне бюджет албан черииниң склад эр-
гелекчизи;

Чойгана Андреевна Тангытпайны –
Тыва Республиканың кадык камгалалының
«Тыва Республиканың перинаталдыг төвү»
күрүне бюджет албан черииниң херел-
дер болгаш функционалдыг диагностика
салбырының (ультразвуктуг диагностика
кабинети) эмчи сестразы;

Марина Сергеевна Шактар-оолду –
Тыва Республиканың кадык камгалалының
«Улуг-Хемниң А.Т. Балган аттыг кожууннар
аразының эмнелге төвү» күрүне бюджет
албан черииниң хирургия салбырының эмчи
сестразы.

Өөредилге адырынга хей чылдар-
да ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва
Республиканың Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле шаңнаары болза:

Алена Сандан-ооловна Балданны –
Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Бажы суурнуң
ниити билигнүү ортумак школазы ниити
өөредилгенин муниципалдыг бюджет албан
черииниң социал педагогу;

Екатерина Дараевна Намзынны –
Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурнуң
холушак хевирниң «Родничок» № 5 уруглар
сады школа назыны четпээн уругларның
муниципалдыг бюджет албан черииниң кижизидикчи башкызы;

Вячеслав Шапирович Ондарны – Ба-
рыын-Хемчик кожуунуң «Кызыл-Мажалык
суурнуң № 1 ниити өөредилге ортумак шко-
лазы» ниити өөредилгенин муниципалдыг
бюджет албан черииниң директору;

Клара Чыртак-ооловна Чүлдүмнү –
Барыын-Хемчик кожуунуң «Кызыл-Мажалык
суурнуң № 1 ниити өөредилгенин муниципал-
дыг бюджет албан черииниң орус дыл болгаш
литература башкызы;

Любовь Оваковна Чылбак-оолду – Ба-

рыын-Хемчик кожуунуң «Кызыл-Мажалык
суурнуң № 1 ниити өөредилге ортумак шко-
лазы» ниити өөредилгенин муниципалдыг
бюджет албан черииниң орус дыл болгаш
литература башкызы;

Радий Баян-Чыргалович Энейни –
Тыва Республиканың «Тываның агроулетпүр
техникуму» күрүнениң бюджет профессио-
нал өөредилге албан черииниң күш-культура
кижизидилгезиниң удуртукчузу;

Албан-хүлээлгезин үлөгерлиг күүсет-
кени дээш Тыва Республиканың Баш-
тыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары
болза:

Таана Доржуевна Балдай-оолду –
Тыва Республиканың Чазак Аппарадының
болгаш Тыва Республиканың Баштыңының
Администрациясының агроулетпүр ком-
плекс эргелелиниң начальниги;

Татьяна Владимировна Кунгааны –
Тыва Республиканың Дээди судунуң ад-
министративтиг херектер талазы-биле Суд
коллегиясының даргазы.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2019 чылдың декабрь 6 № 257

Тыва Республиканың күрүне
шаңналдары-биле шаңнаарының
дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш,
Тыва Республиканың «Шылгараңгай
күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаары
болза:

Владимир Комбуй-оолович Монгуш-
ту – Тыва Республиканың «Чадаананың
назылап кыраан хамаатыларның болгаш
инвалидтерниң интернат-бажыңы» күрүне
бюджет албан черииниң директору.

Кадык камгалалының системазынга
кирген үлүг-хуузу, хей чылдарда ак сет-
килдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың
Улустуң эмчизи» хүндүлүг атты тыпсыры
болза:

Татьяна Шуртуовна Чымбага – Тыва
Республиканың кадык камгалалының «Тыва
Республиканың перинаталдыг төвү» күрүне
бюджет албан черииниң консультация-диа-
гностика салбырының акушер-гинеколог.
Тыва культура болгаш уран чүүлүг хөг-
жүдеринге база негептеринге кириген
үлүг-хуузу, улустуң ырыларын база хөөмейни
күүседиринге чедип алган чедишкиннери
дээш «Тыва Республиканың Улустуң хөө-
мейжи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:
Шончалай Юн-ооловна Чоодуга –
«Тыва үндезин культура болгаш ус-тывыш
төвү» күрүне бюджет албан черииниң артист-
хөөмейжи.

Кадык камгалал системазынга хей чыл-
дарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва
Республиканың кадык камгалалының
алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты
тыпсыры болза:

Татьяна Таж-ооловна Сааяга – күш-
ажылдың хоочуну.

Культура болгаш уран чүүл адырынга
ачы-хавыязы, хей чылдарда ак сеткилдиг

ажылы дээш «Тыва Республиканың куль-
туразының алдарлыг ажилдакчызы»
хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Урана Адыг-ооловна Намгай-оолга –
«Республиканың улусчу чогаадылганын
болгаш дыштанылганын төвү» күрүне
бюджет албан черииниң чонунуң улусчу
чогаадылганын болгаш дыштанылганын
организаастаар килдистиң начальниги.

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы
дээш база хей чылдарда ак сеткилдиг
ажылы дээш «Тыва Республиканың өөре-
дилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы»
хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Ирина Михайловна Ананынага – Тыва
Республиканың «Тываның тудуг техникуму»
күрүнениң бюджет профессионал өөре-
дилге албан черииниң информатика болгаш
физика башкызы;

Ольга Петровна Барковага – Тыва
Республиканың «Тываның агроулетпүр
техникуму» күрүнениң бюджет профессио-
нал өөредилге албан черииниң директору;

Татьяна Хертековна Доржуга –
Барыын-Хемчик кожуунуң «Кызыл-Мажалык
суурнуң № 1 ниити өөредилге ортумак
школазы» ниити өөредилгенин муниципал-
дыг бюджет албан черииниң орус дыл болгаш
литература башкызы;

Ираида Кучанмайевна Монгушка – Ба-
рыын-Хемчик кожуунуң «Кызыл-Мажалык
суурнуң № 1 ниити өөредилге ортумак шко-
лазы» ниити өөредилгенин муниципалдыг
бюджет албан черииниң биология башкызы;

Кызыл-оол Монгушевич Шивидекке
– күш-ажылдың хоочуну.

Россия, Европа болгаш Делегей
шаңналдарының эдилекчилерин база
чемпионнарын белеткээни дээш «Тыва
Республиканың алдарлыг тренери»
хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Күдес Солянович Зайцевке – «Тыва
Республиканың дзюдо федерациязы» ре-
гионалдыг хей-ниити организациясының
дзюдо талазы-биле тренери;

Вячеслав Карбыевич Монгушка –
«Тыва Республиканың дзюдо федерациязы»
регионалдыг хей-ниити организациясының
дзюдо талазы-биле тренери;

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы
дээш «Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры
болза:

Константин Макарович Дандаага –
«Тыва Республиканың күрүне эрге-
чагыргазының хойлуужудулга болгаш
күүсекчи органның ажил-чорудулга-
зын хандыраарының талазы-биле автобаа-
зазы» Тыва Республиканың күрүне бюджет
албан черииниң таңнылы;

Ирина Торжеевна Ивановага – «Тыва
Республиканың автомобиль оруктарының
эргелели» күрүне казна албан черииниң
орук-тудуг материалдарының шынарын
контрольдаар килдизиниң орук ажил-
агыяының эксперти.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2019 чылдың декабрь 6 № 258

ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ ЭРГЕЛЕР КОНСТИТУЦИЯДА БЫЖЫГЛАТТЫНГА

Бөгүн чурт Россия Федерациязының Конституциязының хүнүн демдегеп турар. Чурттуң-даа, Тываның-даа Үндезин хоойлуларында хоойлужудулга органнары онза черни ээлеп турар. Аңаа хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазының ора-лакчызы, «Чаңгыс демниг Россия» партияның парламенти де фракциязының удуртукчузу Ирина Опанасовна Бадырғы-биле чугаавысты моон адаанга кириер-дир бис.

– Конституция күрүнениң политиктиг, эрге-хоойлулуг болгаш экономиктиг системазын тодарадып турар. Ынчангаш күрүне эрге-чагыргазының органнарының эрге-байдалын Үндезин хоойлуда көргөн.

Тываның Конституциясында 25 айтырыгны Дээди Хуралга хамаарыштырган. Парламентиниң эргелери тодарагы илереттинген. Регионнуң дээди хоойлужудулга (төлээлекчилер) органының ажил-чорудулгазының кол угла-нышыкыны – регионнуң хоойлуларын ажилдап кылгаш, хүлээп алыры болур.

– Дээди Хурал (парламент) деп чүл ол? Кыска тайылбырны кылып көрүңер.

– Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) – Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының доктаамал ажилдап турар кара чаңгыс хоойлужудулга (төлээлекчилер) органы болур. Конституцияда көрдүнгени өзүгээр 32 депутат 7 комитетте болгаш 2 комиссияда чарлып алган ажилдап турар. Ажилчын комитеттер социал-экономика адырларының аайы-биле чардыган. Ниити депутаттарның чүгле сези төле-вирлиг үндезинде ажилдап турар.

– Тыва парламентиниң хүлээлгези кандыгыл?

– Дээди Хурал үш кол хүлээлгелиг. Ол дээрже республиканың хоойлуларын чогаадыры болгаш хүлээп алыры, соңгукчуларны эрге-чагырга черлеринге төлээлзери болгаш хоойлуларның амыдыралда күүселдезин контрольдаары болур. Оларның аразындан хоойлу ажилдаар хүлээлгези кол деп үстүнде демдегледим. Дээди Хурал Тыва Республиканың Конституциязын, регионнуң хоойлуларын хүлээп алыр, оларга өскерилгелер кириер эргелиг.

– Дээди Хуралды чүге төлээлекчи орган деп чугаалап турарыл?

– Дээди Хурал бодунуң ажил-чорудулгазында чоннуң эрге-ажыктарын камгалап, оларның мурнундан ажилдап турар бол-

гаш, төлээлекчилер органы деп санадыр. Ынчангаш депутаттар соңгукчулар дээш ажилдап чоруур.

– Республиканың парламенти каныг контроль хүлээлгелигил?

– Дээди Хурал чүгле хоойлулар ажилдап кылып, хүлээп алыр эвес, а күштүг болуп ажилдап турар хоойлуларның күүселдезин хынаар база хүлээлгелиг. Ынчангаш ону контроль кылыр хүлээлгелиг деп турары ол. Тыва парламент мурнунда хүлээп алдыган хоойлуларның, өске-даа доктаал-саавырларның күүселдезин шыңгы хынап турар деп чүвени магадылап болур мен.

– Хоойлулар хүлээп алышыкыны каныг байдалга эртип турарыл?

– Республика амыдыралы хөй талалыг. Ынчангаш хүлээп алдынып турар хоойлулар база ындыг. Оларның белеткели элзэн каш чадаларны эртер. Телевирелдин үш номчулга иштинде сайгарылгалары чамдыкта кончуг чидиг байдалда эртип турар. Чүге дизе, парламенти де чаңгыс эвес партия, хөй санныг депутаттар бар болгай. Хоойлу төлөвилелдериниң сайгарылгалары шыңгы, ажык-чарлыг байдалга эртип турарының барымдаазы ында. Амгы үеде Дээди Хуралда «Чаңгыс демниг Россия» биле «РЛДП» партияларның төлээлери бар. Олар боттарының бөлүктөрүн партияжи фракцияларга чарып алган ажилдап турар. Партияжи депутаттарның кайы-бир айтырыг талазы-биле туруштары фракция хуралына илереттинер.

– Парламентиниң ажылы хөй талалыг деп шын билип турар бис бе?

– Дээди Хуралдың ажылы – хөй талалыг деп чүве шын. Сессия үезинде парламент дыңнаашкыннарын, «чазак шагын» бо-ла эрттире бээр бис. Аңаа тыва Чазактың кежигүннери кылып чорудуп турар ажилдарына хамаарыштыр илеткелдерни кылыр. Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол Дээди Хуралга Айыткалындан аңгыда, Чазактың чыл

дургузунда кылып чоруткан ажилдарының отчедун кылып турар. Оон аңгыда, хөй санныг ажил-ажыгы ужуражылгалар, чөвүлел хуралдар, «төгерики столдар», конференциялар парламент оран-савазында хүн бүрү эртип турар. Кожууннарда Дээди Хуралдың хүннерин эрттиери база чаңчыл апарган. Оң түңнелдери-биле яамаларга, ведомстволарга боттук саналдарны киригеш, күүселдезин чедип ап турар бис.

– Ол-ла хамык ажилдарны соңгукчулар дээш чорудуп турар деп болур ышкажыл?

– Ийе, соңгукчулар-биле ажилдар депутат кижиниң ажылының бир кол угланышыкыны болур. Ынчангаш ай санында соңгукчуларны депутат бүрүзү тус-тузунда хүлээп турар. Ол ажилдарны соңгукчулар округтарында база организаастаан. Амгы чыыштың эрткен үш айының иштинде соңгукчуларның он-он улуг-биче чагыг-дилеглери күүсеттинген. Чамдык чагыглар күүсеттинериниң кырында келген.

– Ону дээди эрге-чагырга органнарының дем-биле боттандылар. Республиканың хөгжүлдези дээш ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оол, Дээди Хурал база Чазак демниг хөдөлүп турарын чон көрүп, аңаа бедик үнелелди берип турар.

– Чоннуң ындыг деткимче-зи бистиң кады ажилдажылгавыска улуг үнелел болур. Шынап-ла, Дээди Хурал Тыва Республиканың Баштыңы база Чазак-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар. Ш.В. Кара-оолдуң Чазак кежигүннери-биле тыва парламентиниң янзы-бүрү хемчеглеринге доктаамал киржилгези төлөптиг чаңчыл болу берген.

Дээди Хурал биле Чазактың Чөвүлелдериниң каттышкан хуралдары квартал санында эртип турар. Аңаа республика амыдыралындан чугула айтырыгларны тодарадып, чугаалажып турар. Шак ындыг кады ажилдажылга чүгле эки түңнелдерге чедирип турар, шынап-даа болза, тыва парламентиниң-даа, Чазактың-даа мурнунга чаңгыс сорулга турар – ол дээрже республиканың шынарлыг хоойлуларга быжыглаттыган экономиктиг хөгжүлдези болур.

– Дээди Хурал федералдыг хоойлулар чогаадып турар бе?

– Ийе, Дээди Хурал РФ-тиң Федералдыг Хуралы-биле мурнунда чыыштарда-ла үр-түңнелдиг ажилдап турган. Тыва парламент федералдыг эрге-чагырганың Тывада де-вис-кээр эргелелдери-биле база багай эвес ажилдыг. Эрткен чыыштың депутаттары элзэн каш федералдыг хоойлулар төлөвилелдерин ажилдааш, Күрүне Думазы көөрү-биле чоруткан турган. Оларның аразында деткимче алган хоойлу бар.

– Каш чыл бурунгаар Феде-ралдыг Хуралдың Федерация

Чөвүлели Тывага хамаарыш-тыр доктаал хүлээп алган болгай...

– 2014 чылда Федерация Чөвүлелинге Тываның хүннери болуп эрткен. Оң ажылынга ТР-ниң Чазактың кежигүнне-ринден аңгыда, республика парламенти-ниң депутаттар бөлүү база киришкен. Ол чугула хүннериниң түңнелинде, Фе-дерация Чөвүлели Тыва Рес-публиканың социал-экономи-тиг хөгжүлдезиниң дугайында доктаалды хүлээп алган. Амгы үеде депутаттар оң боттанды-рылгасы дээш ТР-ниң Чазактың кежигүннери-биле кады ажил-дап турар.

Республиканың парламенти-зи Күрүне Думазының депутат-тары Л.К. Шойгу, М.Д. Ооржак, сенатор Д.И. Оюн-биле бир демниг ажилдап турары-высты онзалап демдеглекседим.

– Бир чыл чартык болгаш Тыва бодунуң күрүнезин тур-гусканындан бээр 100 чыл оюн демдеглээр. Аңаа белеткел-дер эгелзэн бе?

– Чугула айтырыгны салды-нар. Тыва парламент бодунуң төөгүзүн 1921 чылдың август 15-те, Бүгү-Тываның Тургузукчу хуралындан эгелзэн деп чугаа-лап болур. Ол хүн делегей кы-рынга чүгле чаа Танды-Тыва Улус Республика үндөзилеттинип тургустунган эвес, а Тываның эң баштайгы Үндезин хоойлу-зу – Конституция база хүлээп алдыган.

Дээди Хуралдың үшкү чыы-жының депутаттары 100 чылга белеткел ажилдарын чоруда берген. Эртемденнериниң киржил-

гези-биле тыва парламенти чүс чылда төөгүзүнүң ду-ында номну чырыкче үндүр-шиитпирлеттинген. Башта организаастыг хурал эрткен. Юбилейге уткуштур оон-даа солун ажилдарны кылып ч-дары көрдүнгөн.

Бо чазын Дээди Хурал (парламентиниң) 25 чыл с-демдегеп тургаш, ол юбиле-тураскааткан «Чоннуң мурн-дан, чону дээш» деп өңүг ном-база парлап үндүргөн.

– Соңгукчу биле депут-ты кады ажилдажылга д-нештирип турар деп бол-ышкажыл.

– Депутаттар соңгукчулар-ынчап кээрже, чону дээш а-жилдап чоруур болганда, оларн-талазындан база деткимче чу-ла херек. Бистиң кылып чору-турар ажилдары-выс оларн-көскү, билдингир турар у-луг. Ону янзы-бүрү хемчегл-таварыштыр эрттирип тур-бис. Ынчангаш, соңгукчулар Дээди Хуралдың хүн бүрү кыл-чорудуп турар ажилдары-би-таныжып турарын кыйгырды-Олар парламенти-ниң сайты-да, соцеткилерде чырыттын-турар.

– Россияның Конститу-циязының хүнүнде респу-ликаның чурттакчыларын-чүнү күзээр силер?

– Чурттуң Конституциязын-хүнү-биле республиканың чур-такчыларына аас-кежикти, б-бүле бүрүзүнге амыр-тайы-болгаш тодуг-догаа амыдыра-ды күзээр-дир мен.

Интервью
Мерген ОНДАР алган

Чагаалар аразындан

АЛДАР-АТТЫГ БАШКЫ

2019 чылды Күш-ажылдың кижизиниң чылы кылдыр арлаан. Чуртувус, чонувус күш-ажылдың маадырларын чаппа-йөрээп, ыры, шүлүк туура кылаачы, бөдүүн ишчилерге үнелелди көргүзүп турары өөрүнчүг.

Башкы — чоргаарал-биле дээр хүндүткелдиг иш. Эртем-адамын чырыткызы болур башкы деп атка төлөптүглериниң эрээзи Резеда Тас-ооловна уруш. Ол Сукпак суурнуң аграр-директорларынга көдөз черлерниң уруглар-адтарына кижизидикчи башкылап, школаларына биология-адылап, узун, төөгүлүг орукту-ткен.

2003 чылдан эгелеп, амгы

үениң школазын теория бол-гаш практика талазы-биле уштап-баштап чоруур дуржулга-лыг башкы, удуртукчу. Ажы-лынга өөредилгениң болгаш кижизидилгениң бедик техно-логиялыг аргаларын чедиш-кинниң ажылап билер. Ада-ие, өөреникчи, башкылар-биле демниң, оларның дилеглерин, санал-оналын дыңнап билирин-ден аңгыда, кол угланышкыны уругларны бедик билиг-биле чепсеглээр. Бо өөредилге че-ринден алдын, мөңгүн медаль-дарлыг доозукчулар хөй болуп, дээди өөредилге черлеринче 100 хуу кирип ап турары — ооң бадыткалы.

Розеда Тас-ооловнаның өөреникчилери чылдың-на био-

логия олимпиадаларына ти-леп, эртем-шинчилел ажылда-рын чедишкинниң чорудуп ту-рарлар. Чаа аргаларны өөренип, үргүлчү билин бедидип чоруур башкының шаңнал-макталдары база хөй. РФ-тиң "Улус өө-редилгезинге үрө-түннелдиг ажы-лы дээш" деп медаль, «Өө-редилгениң чоргааралы» деп хөрек демдээ, ТР-ниң Чазак Даргазының, Дээди Хуралдың, Өөредилге яамызының шаңнал-макталдары, хүндүлел бижикте-ри болгаш янзы-бүрү профес-сионал мөөрейлерге доктаа-мал киржип чоруур шаңнал-макталы арбын, артынчаа дола берген хоочун, хүндүткелдиг башкыларның бирээзи.

Светлана САТ.

ХООЧУННАРНЫ САКТЫП ОРА...

Уруглар албан черинге түктел чок 48 чыл ажыл-дан болгаш, кады ажылдап-чораан өөрлеримни чылы-ыла сактып чоруур мен.

Ол дээрже 1980 ажыг чыл-да. Чаа-Хөл суурга чылыг, чы-лыг чаа уруглар сады ажыттын-ды. Ооң адын «Солнышко» деп-чораан. Уруглар албан черинге-дир үениң хамаатыларын өөредип, кижизидер дээш, эллектив эпиг-найыралдыг-адылап турган. Ынчан чүгле-уруглар-биле ажылдаарына-адыгаарлаттынмас турган. Ый-ниити ажылдары — си-ен кезилдези, өшкү кыргыл-азы, картофель ажаалдазы-дээш оон-даа өске ажылдардан-адыда, спортчу оюннар, куль-ура хемчеглери дээш-ле баар. Ы үеде уруглар садының эрге-екчилери ындыг хемчеглерге-адылдамчылары-биле деңге-уругтар боор чүве.

Уругларның ясли-садының-дир дугаар эргелекчизи Колеек-онгушовна Демчик. Ол чон-иле ажылдап билер, бөдүүн-олгаш биче сеткилдиг башкы-чүве. Дараазында Г.В. Остров-ская, С.С. Ооржак дээш оон-даа

өскелерни адап болур.

Ынчангы ажылынга бер-динген, тывызык, чогаадыкчы-ажылдыг башкылар: М.Д. Сүрүн, Л.Т. Халыын, олар бистиң ара-выста чок. Эгин-кожа ажылдап-чораан кызымаккай эш-өөрүм: Л.И. Малбай-оол, В.К. Меңниг-оол, З.К. Тун-оол, Ч.Д. Шомбул, З.Д. Маады, С.А. Хорлуштай, С.С. Ооржак, А.С. Донгак, К.Б. Сердип, Е.Б. Носкал, С.К. Чоо-ду, П.Д. Түлүш. Холу чөмзиг-поварлар: М.Т. Алдай, З.Т. Тамбаштай, З.С. Сердип олар-аравыста чок. Хүндүлүг хоочун-ажылдамчылар: С.Б. Кабайлан, Ч.С. Белек олар база аравыста-чок. Таңныылдар: М.К. Чамбал, М.М. Халыын.

Ажыл-иш кижини каастаар. Кады-кожа ажылдап чоруур эш-өөрү чуртталгада база бир кол-черни ээлээр. Ажыг-шүжүгге-таварышканда ажыл-биле-алаагар, ажы-төлүн азыраар-да акша-төгөрик хөрек. Чер-ле шаандан тура-ла, уруглар-садының ажылдамчыларының-шалыңы хөй эвес чүве. Ын-чалза-даа ынак ажылы кижиге-эргим болур. Башкылар чоокка-чедир-ле бижир, чоруур ажыл-

дарын боттары кылыр турган. Амгы сайзыраңгай үениң маңы-биле чогаадыкчы ажылдаары-на эпиг байдалдар тургустун-ганы, башкыларга улуг дөгүм-болуп турары чугаажок.

"Солнышко" уруглар сады-на кончук кижизиг, топтуг-тома-анның хоочуннарның чылыг ку-спаанга ажылдап чораанымга-чоргаарланым мен. Чаптанчыг-чаштар аразына ажылдаарга, могап-шылаар хамаанчок, кы-рыыр безин чай чок.

Каткы-хөглүг чылдарывыс
Катап эглип келбес-даа бол,
Кады чораан өөрлерим
Кайыын черле уттундурар.

Шак бо сарыг өртемчөйгө
Шак-биле деңге базып,
Чаңгыс черге ажылдаан
Чазык чаңныг өөрлерим.

Чаш дүгү хыралза-даа,
Хоочуннарга, эштеримге
Чараш сеткил ам-даа омак
Хевээр артарын күзедим.
Олчатмаа ХОВАЛЫГ,
күш-ажылдың хоочуну
Чаа-Хөл суур.

Ачы-буян төлевилели

УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАРГА ШИИЛЕР

Тываның күрүне уни-верситетиниң филоло-гия факультетиниң студен-тилериниң аразында салым-чаяанның кайы хөй.

Студентилерниң тургуска-ны «Буура» деп аттыг театр

Шиини Кызылдың хоочуннар болгаш харык-шинээ кызыгаар-лыг хамаатыларның интернат-бажыңына база Тываның күрүне университетиниң хоочуннарына бараалгаткан.

Дараазында ийиги көргүзүг —

бөлгүмү РФ-тиң федералдыг агентилелиниң дээди өөредилге черлериниң аразына эрттирген-ни грантылар мөөрейинге ти-лекчи болуп, акшаландырыш-кынны алган. Тиилекчи болган-төлевилелдин кол угланышкыны — Тывада чурттап турар улуг на-зылыгларга ачы-буян чедирилгелиг-шиилерни көргүзери.

Театр бөлгүмүнүң кежигүн-нери, башкылары — Мария Күжүгет-база Тайгана Очурнуң удуртулга-зы-биле эки үрө-түннелдиг ажыл-даан. Төлевилелге эң-не улуг-үлүг-хуузу кириген дагдыныкчы, режиссёр — Тываның улустуң ар-тизи Надежда Наксыл.

Баштайгы көргүзүгнү сту-дентилер А.Пушкинниң «Поп-

тыва чечен чогаалдың аңгы-аңгы чогаалдарына үндезилеттинген. Александр Даржай, Чооду Кара-Күске, Мария Күжүгет, Сайлыкмаа Комбу, Айланмаа Хертек, Тайгана Очур болгаш өскелерниң-даа чогаалдарына уран-чечен ком-позицияны режиссёр билдилгит тургускан.

Сайдаш Таскыйның удуртул-газы-биле ажылдап турар бо сту-дентилер бөлүүн улуг назылыг-лар үнелеп, өөрүп четтиргенин-илереткен. «Серебрянка» сана-торийде дыштанып турар улуг на-зылыглар база республиканың «Ак-баштыгларның алдын үүжези» деп каттыжышкынының хоочуннары студентилерниң ачы-буян чедирил-гелиг көргүзүткелерин магадап көргөн.

лама болгаш ооң ажылчыны Балда дугайында тоол» деп чо-гаалына үндезилеп тургускан.

Озерченма ХОВАЛЫГ.
Чуруктарны хуу архивтен алган.

Тыва-моол харылзаалар

«СЫЛДЫСЧЫГАШТЫҢ» ААЛЧЫЛАРЫ

Кызыл хоорайның 9 дугаар уруглар садына Моолдун УВС аймактың Улаангомдан келген аалчылар арга-дуржулга сол-уп кээп чорааннар. Аймактың губернаторунуң оралакчы-ы Т. Нямсамбууга удурткан-лаангом хоорайның уруглар-адтарының эргелекчилери-ызылда «Сылдысчыгаш» сли-садының ажыл-ижи-биле-аныжып, найыралчы харыл-зааларны моон-даа соңгаар-ыжылаарын дугурушкан.

Уруглар садының директору-рана Допул 2007 чылда кожа-хөл-дөз УВС аймак-биле арга-дуржулга-олчур ажылды чорудуп эгелзэн-ашкы. Бичии чаштар аалчыларны-ыва чоннуң чараш ёзу-чаңчылы-иле ак кадак сунуп, уткуп-хүлзеп-илганын, моол өңүктөр аажок-аптап көргөн.

Кызылда «Сылдысчыгаш»

уруглар садында тыва чоннуң чаагай чаңчылдарына даянып, немелде кичээлдерни орус, тыва, англи дылдарга эрттирип турар. Ол ышкаш угаан сайзырадыр оюн — шыдыраага, чуруттунарына база тыва хүрешти өөредип турарын Моолдун төлзэлдеринге сонуграт-каннар.

Урана Допул Тываның ясли-садтарында кижизидикчи башкыларның каттыжышкы-нын удуртпушаан, чыл санында Моолдун Улаангомда уруглар-садтарына чедирип, школа на-зыны четпзэн ажы-төлдүн кижизидилге ажылынга хамаарыштыр арга-дуржулга солчуп ажылдап турарын база демдегледип. Тыва — Моол харылзаалар моон-даа соңгаар улам быжыгар дээрзин ийи таланың төлзэлери дугуржуп, чугаалашканнар.

Бистиң корр.

Бүгү-российжи төлөвилел

ЧУРАГАЙЛЫГ БИЛИГЛЕРНИ БЕДИДИП

ТР-нің Информатизация болгаш харылзаа яамызының деткимчези-биле Кызылдың 5 дугаар гимназиясының информатика башкылары "Сети и облачные технологии" деп темага видеокичээлди эрттирген.

Бүгү-российжи "Чурагай кичээли" деп төлөвилелдин ачызында школачылар билдингир технологиялар компанияларының билиглерин шигээди алып аргалыг. Өөреникчилер кичээлден четки, интернет, сервер, провайдер дээш оон-даа өске чурагайлыг билиглер дугайында хөйну билип алган.

Уруглар боттарының бажың четкизин азы ынак сайтызын канчаар хынап, шенээрин билип ап, интернеттин бузурелдиг ажилдаарын харылап турар специалистерниң мергежилдери-биле танышканнар.

"Чурагай кичээлиниң" киржикчилериниң бирээзи болур "1С" фирманы уругларга компьютер программаларын болгаш сайтылар тургузар, IT-төлөвилелдер башкарар тренажер-оюннар, робототехника дээш оон-даа өске угланышкынныг онлайн-курстарны ажилдап кылган.

"Чурагай кичээли" — уругларга бил-

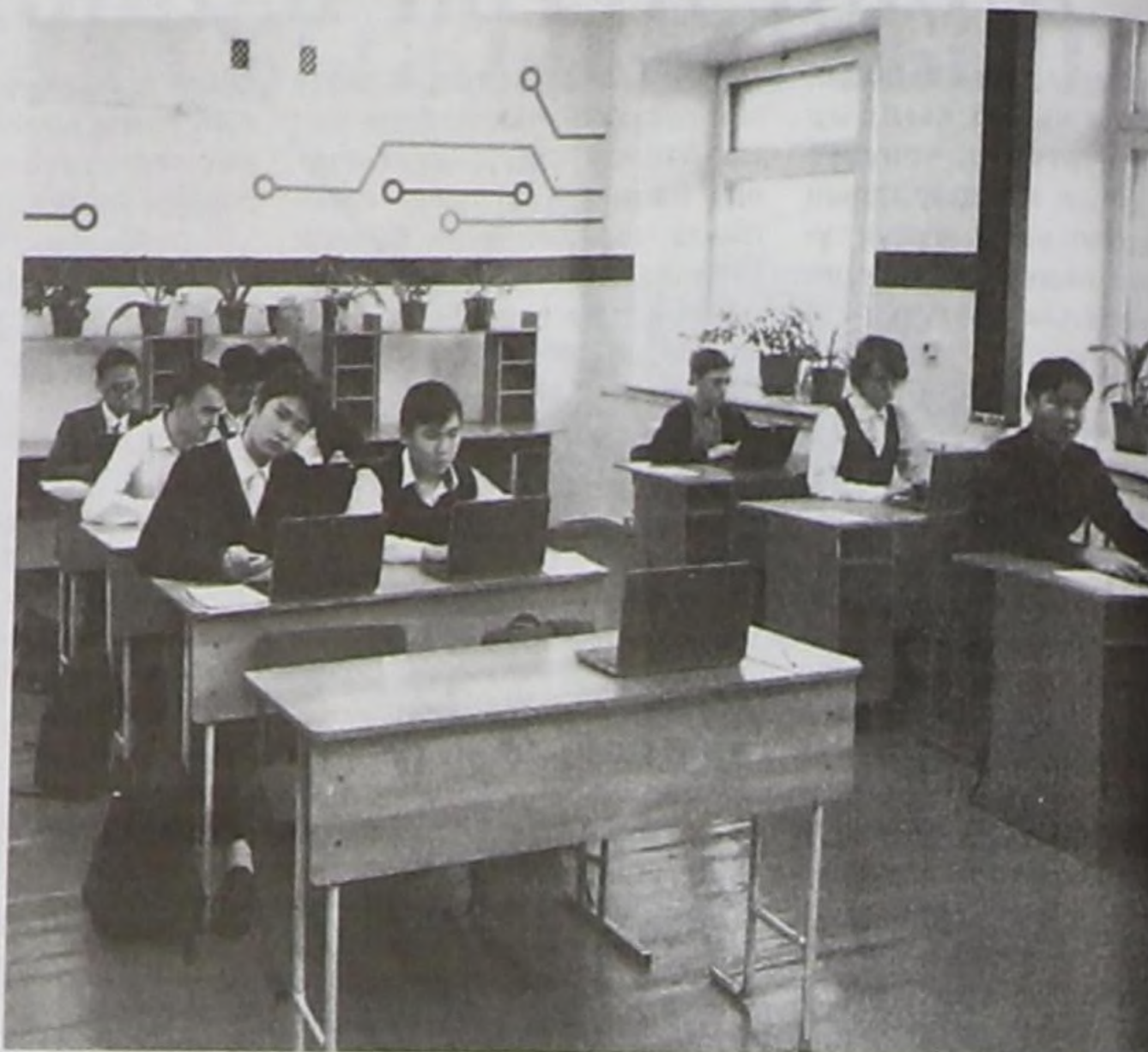
дингир технологиялар компаниялары "Яндекс", "Касперскийниң лабораториязы", "Mail.ru Group", "1С" фирманы, ол ышкаш Сбербанкның ачы-дуза чедирер фондузунуң кылымал угаан Академиясының IT-специалистеринден билиглерни шигээди алып арганы берип турар.

"Чурагайлыг билиглер" төлөвилелдин адаа-биле кожууннарда өөреникчилер болгаш башкылар, күрүне эрге-чагырга органның болгаш тус черниң бот-башкарылганың ажилдакчылары, пенсия болгаш пенсия назыны четпээн чурттакчы чонну өөредир көрдүнген.

Алды чүс ажыг эге класс башкыларын "Яндекс.Учебник" төлөвилел-биле өөреткен. Үжөн ийи информатика башкызы ырактан харылзажыр курстар-биле билин бедиткен. Бо бүгү республикага "Чурагайлыг өөредилге хүрээлели", "Амгы үениң школазы", "Келир үениң башкызы" деп федералдыг төлөвилелдерни боттандырырынга улуг ужур-дузалыг.

"Чурагай кичээлдер" республиканың шупту школаларыга декабрь 15-ке чедир уламчылаар.

Бистиң корр.

Хоойлу болгаш элээдилер

ООР ЧОРУК ЧЕРЛЕ КЫЛБА!

Амгы үеде соталыг телефон харылзаазы кижилерге эргежок чугула эдилеп апарган деп болур. Бүгү-делегейде сайзыраан, IT технологиялар-биле кады ол амыдырал-чуртталгаже шуут-ла ханылап кирип келген. Бо чурттап турарыбыс XXI векте төрүттүнүп келген ажы-төл миннип келгеш-ле, холунда телефонну болуп турарын амыдыралы бадыткап турар.

Ынчалза-даа өг-бүлө бүрүзүнүң материалдыг арга-шинээ база аңгы-аңгы дээрзин билзе чогуур. Бичии уруг бүрүзү интернетке киргеш, чүнү-даа көрүп, билип ап болур чараш, аар өртектиг соталыг телефонну болуксаары чажыт звес. Оон уламындан амгы үеде соталыг телефоннарга хамаарышкан оор херектерни колдуунда ада-иезиниң шыдал-быразы кошкак, юридиктиг билиг-лери чедишпес элээди — хар-назы четпээн оолдар, уруглар үүлгедип турар. Бичии-ле када ажык-кончаа сүрүп, артык сеткилге алзыптары мыяда. Ынчангаш оларга эрге-хоойлу органның ажилдакчыларының талазындан тайылбыр ажылы негеттинип турар.

— Хөй-ниити черинге азы кудумчуга кылаштап чорааш-даа болза, душ бооп, соталыг телефон тып алган-дыр сен, канчаар сен?

Кандыг-даа киж, ылаңгыя хоойлу-дүрүм билбес бичии уруглар бир дугаарында амырай бербейн канчаар... Ынчалза-даа ол сээңи звес, өскөңи өңчүзү. Ону оорлаваан, анаа кудумчуга чорааш тып алган-даа болзуңза, алызында барып, айыылдыг каразылыг, чигзинчиг байдалга таваржып, оор херекке онаажы берип болурун черле утпаза эки.

Өңчү-хөреңгизин чидирген киж анаа олурбас, бир-ле дугаарында полиция салбырынга барып, билдиришкенин бижири, эрге-хоойлу органның кеземче херээн оттурар. Ынчангаш мындыг байдалга таварышканда, бодун канчаар алдынарын билип, ажы-төлдү шын оруктан чайладыр баспазын сагындыры-биле Кызылдың Иштики херектер

Эргелелиниң истелге салбырының килдис начальнигиниң оралакчызы Чодураа Маңык-биле чугааны кылдыбыс.

— Хөй-ниити черлеринге, автобуска-даа чорааш, карман оорларындан кичээниңер деп сагындырылганы бо-ла көөр болгай бис. Ол талазы-биле байдал кандыгыл, Чодураа Идам-Сюрюновна?

— Чурттакчыларны кичээңгей-лиг болурунче чеже-даа кыйгырып турзувусса, байдал нарын болуп арттышаан. Кызыл хоорайда бо хүннерге чедир улустуң кармактарын үжеп, үүлгеткен херектерниң саны 136 болуп турар. 4 херекти изии-биле ол-ла дораан истеп, тыпкан.

Эң муңгаранчыг чүве дээрге, оор кижилерниң үүлгедип турар кемниг херээңиң утказын чедир билбейн баары. Телефон оорлаарын анаа бир херек чок чүве деп бодаар. Ылаңгыя назы четпээн-нер карак чивеш аразында ол дүлгээңинге алзыпкан болур, чүнү үүлгедип каанын эртенинде боданып кээр, хамык чүве орайтаан. Эдилелин чидирген киж ол-ла дораан билдиришкенин чогуур черлерге кирипкенде, ону дедир-лендирер арга чок апар.

— 100 ажыг оор херектерниң чүгле 4-үн изии-биле ол дораан тыпкан болду, а арктаннары канчанганыл? Истелгени кандыг аргалар-биле чорудуп турар силер?

— Херек оттуртунган соонда, бо хүн звес-даа болза, чоорту черле оорлаан киж тыптып кээ-

ри херек кырында бадыткаттынып турар. Амгы сайзыраңгай технологияларның дузазы-биле дыка хөй херектер ажыттынып турар. Албан черлериниң, организацияларның ишти-даштында, чуртталга бажыңнарында, кудумчуларда видеохайгааралдарны тургускан, олар дүнхүн чок ажилдап турар. Кызыл хоорайда видеокамера базым бүрүзүндө деп болур. Соталыг телефоннарның боттарында тус-кай дугаарлары-биле спутник таварыштыр хайгааралды чорудар арга база бар. Янзы-бүрү соталыг харылзаа төптөри-биле кады сырый харылзаалыг ажилдап тургаш, читкен телефонну тып алган киж кайда чоруп турарын, кым-биле чугаалашканын ол дораан тодарадыттар. Оон аңгыда, ажыглап турган эт-херекселдер дужаап турар ломбардтарны барып хынап турар бис. Интернет четкизинде телефоннар садып турар улустарны база кичээңгейге алган. Оорлаан киж ол бүгүнүң кайы-бирээңинге албан-на илереп кээр.

— Телефон оорлааш, кандыг ялага онаажып болурул?

— Бир звес өске кижиниң өңчүзүн сагышты-биле карма-нындан уштуп оорлап алган болза, РФ-тиң Кеземче кодекзиниң 158 чүүлүнүң 2 кезээ-биле хосталгазын 5 чылга чедир казыдып болур. Оон аңгыда, оорлавайн, бир черге чыдырда ап алганда, материалдыг когаралдың хемчээли 5 мундан өрү болза, база 5 чылга чедир шидип болур. Назы четпээннерге 14 хардан эгелеп кеземче херээн онаап болур харысалга тургустунуп эгелээр. 14 хар четпээн уруглар, оолдарны назы четпээннерниң үчедунга хайгааралга алып, ада-иезинге хамаарыштыр административтиг торгаалды онаар.

— Назы четпээн уруглар хоойлу-дүрүм билбесинден өске кижиниң өңчүзүн ап алган таварылгада канчаарыл?

— Ындыг таварылгалар бисте бар. Мени алган деп билбейн, эскербейн баар ирги бе дээн бодалды уруглар ап алган телефонун шыгжап алгаш чыдар. Ол

дөмей-ле оор херек болур. Ындыг таварылгаларда дөмей-ле истелге ажылын чорудуп, херекти эчизинге чедирер апар бис. Чижээлээрге, мындыг таварылга база болган. Бир уруг чөмөннөр черге стол кырынга телефон чыдырда ап алгаш, чоруй барган. Эртенинде интернет четкизинде чоруп турар чуруктан бодун танып кааш, телефонну ээзинге апарып бээр-даа, билдиришкенин когараан киж дүүн-не кирипкенинде, херек оттуртуна берген. Ол чөмөнни-ге черинде видеохайгааралдың хоолгазын когараан киж алгаш, интернет четкизинге салгаш, эгидип бээрин дилээн турган.

— Назы четпээн киж оор херекке онаажып турган болза, келир үеде ажилдап, өөрениринге кандыг болурул?

— Бичии тургаш, оор херекке онаажып турган, ол дээш шенелдеге азы шииттирген (улуг-даа киж) хуусаазы эрте-даа бээр, эрге-хоойлу органның шижаттыгын ол демдегелдер кижиниң бүгү назынында намдар төөгүзүңге артып калыр. Сөөлүндө боданып, угаан кирип келгеш, эки, күзээни эртемин чедип, сонуургааны ажылынга ажилдаарыңа шаптараазыңнары тургузуп турар. Харын-даа, чүгле бодунуң оруунга шаптараазың звес, ажы-төлүңге база моондакты тургусканы ол боор.

— Кандыг уруглар ындыг херекти кылып турарыл, оларны чүү чүве ынаар чыгартарыл?

— Колдуунда уругнуң бичии-зинде-ле ада-ие кижизидилге айтырылганын чогуур сагыш салбаанында деп бодаар мен. Ажы-төлүн ол чүве багай, бо чүве эки, ынчап болбас дээрзин эки чагып-сургап, уругга билиндирер ужурлуг. Улуг улус боттарын шын алдынар болза, ажы-төл оларны өттүнүп, ол үлөргичекке кижизиттинер. Оорланып турар уругларны киж аштап-суксап турар деп база шыдаас. Идик-хеви анаа, боттарында телефоннары бар болгулаар. Колдуунда ол-ла оолдар болуп турары хомудан-чыг. Харын, кол нуруузуңда берге байдалда өзүп турар азы өскүс уруглар болур. Ажаап-тежээр дээш хүлээнип алган өг-бүлелерниң чы-

лыг сеткилинден база дыка хөй чорду. Анаа эки амыды чоруур өг-бүлелерден уруглар бар. Соталыг телефон оор дээр-ле, ажык-кончаа, халжик бодааны болуп турар.

— Киж холундан тел садып алган джик, эпчөөлү далдарга таваржы бербези чүнү сүмелээр силер, Чодураа Идам-Сюрюновна?

— Садып ап турар киж ол телефонну садып алган, албан айтырып, болдунар б катан ап алганы дээр. Че болза, ол кижиден ындыг теле-ну, ынча акшага садып алган дугайында бүзүрөткен биж ийи киж аразында кылып а Чажырап чүвези чок, оор телефон садып турар киж ы дилеглерден ойталавас-ла бо.

— Хөй-ниити черинге азы кудумчуга кылаштап чорааш, бооп, соталыг телефон тып болза канчаарыл?

— Ол дээр-ле бир-ле киж чидирип алган эди болур. Бир за, боду билбейн оскунуп ал чамдык таварылгада, бир албан-биле оорлааш, октап даа болур. Телефон чидирген чогуур черлерге билдиришкени албан кириери чугула. Ынча эрте-даа бол, орай-даа бол, истелгези чоруп эгелээр. Ону алган, садып алган деп шыңы шыдавазындан херекке она берип болур.

Школага тургаш, телефон алган болза, башкыга дораан дыңнадыр. Ээзи тыпты бээр, ону башкы эгидип бээр. Школа дашкаар ындыг таварылга бол болза, ада-иезинге, улуг улуг чугаалаар.

— Бистиң-биле чугаалаа үени тып алганыңар дээш ул биле четтирдивис, Чодураа Идам-Сюрюновна.

— Силерге база четтирдир чонга ылаңгыя назы четпээн уларга хоойлу-дүрүм айтырылгына хамаарышкан тайылбыр эргежок чугула болгай. Моон-соңгаар кады ажилдажылгав уламчылаар боор дээрзин идегээр-дир мен.

Аржана ЧАМЗЫРЬ
чугаалааш

«ШЫННЫҢ» почтазындан

АРТЫК ДЕҢЗИ ХАЛАЛЫГ-ЛА!

2014 чылдың июль 12-де «Тываның аныяктары» солунга «Семириир аарыгның хай-халавы» деп чүүлүдү парлаткан кижилер мен. Артык деңзи немелер азы семирер аарыг колдуунда херээжен чоннуң аразында непереп турары дүвүрелди болдурбазының аргазы чок. Оон бээр ам 5 чыл эрте бер-ди, бичии-даа дүвүрзэн сагыш-сеткил аңалбайн тур, кым-даа ону тоомчага албаан дизе, частырыг чок боор.

Изиг чайын Кызылдың төп кудумчу-тарынга басып чоруурга, семис мага-боттук аныяктар дыка эскертингир апаар. Оларның аразында шилгедек дүрт-сынның оолдар, уругларны көөрге, дыка чараш. Ылангыя волейбол маргылдааларына киржи, ойнап турар семис эът-ханныг уругтарны көөрге, эш-өөрүндөн ылгалдыг болуп. Волейбол дээрже узун дүрт-сынын, кашпагайын шилип тургаш, команданы тургузуп алып оюн-на болгай. Удуртуп башкарып турар тренерлери канчап эскербес чүве ийик. Азы команда саны кедейлешке ап алганы ол чүве ирги бе?

Шаанда бодум суурумнуң адын камга-лап, район чергелиг волейбол маргылдаа-ларына ойнап чораан болгаш, ону беш сааа дег билер мен. Волейбол дээрже каап каан дег шилгедек, бичии-даа артык эът-хан чок, эрес-кашпагай оолдар, кыстар оону-ла болгай. Ынчангаш Кызылга болуп турар ол оюннарны көөрге, солун эвес, чагааранчыг апаарын көрүкчүлөр бо-ла чаалажы бээрин дыңнап чор мен.

Спорттун тыва хүреш, сумо хевирлери болза, өске херек. Аңаа аар деңзиге, күчү-үштүг болуру эргежок чугула. Ынчангаш чамдык артык деңзиге тыва оолдар, уруг-ларны Японияга сумо хүреш маргылдаа-зына барып кириштирип көрзе, деп-даа көрүкчүлөр оюн-баштак-биле чугаалажы бээрин база эскерип чор мен.

2000 чылда тыва чоннуң узуп өзеринге хамаарышкан материалды база бижээн кижилер мен. Ооң уланчызын 2010 чылда бижир деп бодап турган мен. Он чыл эрт-кенде эскерип көөрүмге, улуг-ла өскерилге чок. Ынчангаш 2020 чылга чедир көөр деп бодап алган мен. Чүге дизе амгы үеңиң оолдар-уругларының дүрт-сыны аажок узуп турары каракка көскү апарган. Чижээ-лээрже, тыва чоннуң эң ынак спортчу оюну тыва хүреш маргылдааларында ачыр-

дачыр тутчуп турар оолдарны көрүңер даан. Шуптузунуң дүрт-сыны узун болгаш барык чаңгыс аай деп болур. 2000 чылдар эгезинге чедир хүрежип турган чамдык мөгелерниң дүрт-сыны эш-өөрлеринден дыка чолдак турган болгай.

1990 чылдардан эгелеп, школада хей чылдарда башкылап ажилдап чоруур керним уруг мынчаар чугаалап олурганы сактып келдим. «Школага ажилдап эгел-лээн үелеримде бирги классчыларның мага-боду, дүрт-сыны бир дөмей, шилгедек турган. 2000 чылдардан эгелээш, бичии чаштарымның аразына мага-боду дыка семис, артык деңзиге өөреникчилер көстүп эгелээш. Семириир аарыга удур эртем-билигил эмчилер демнежи, чонга билдингир тайылбыр ажилдарын чорудуп, чон-биле ужуражып, ооң айылын билин-дирер болза эки деп сүмелээр-дир мен».

Мээң тодарадып, билип алганым-биле алырга, хамык ужура даштыкыдан кээп турар аш-чемде болуп турар. Ында янзы-бүрү амдан күштелдирер кижилер билбес холуксааларда деп бодаар мен. Ону чип алган соонда, үр болбаанда база чем чик-сээзи келир. Ынчангаш улай-улай чазыг чок чөмөннүп-ле турарга, бичии-даа, улуг-даа улустун дүрген семирер турарының чылдагааны-даа ол.

Дачага кат-чимистиг дөстөрү химик-тиг чемишчилге-биле суггарга дыка дүрген өзер, а чемижи шоолуг сүүзүн чок. Минералдыг чемиш-биле өстүрген чимистер дыка оожум үнер. Ооң чемижи дыка сүүзүнүг, амданныг болуп. Суурдан келген төрелдерим чүгле ол минералдыг чемишчилге-биле өстүрген каттарны чиир. Химиктиг бүдүмелдер ачызы-би-ле үнген кат-чимисче амдан чок дээш көрүнмөс-даа. Картошка, ногаа аймаан-га база мындыг хевирлиг шенелдени кылырымга, база ийи аңы дүжүттү бээр болган.

Моон алгаш көөрге, чоннуң дүрген семирер, артык деңзи немел турары, чип турар аш-чеминде деп чүве билдинип кээр-ле-дир. Ынчангаш тускай эртемниг специалистер болгаш эмчилер чон аразына профилактика ажылын чорудары күзөнчиг.

Сарыг-оол САНЧЫ,
ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң
кежигүнү.

ХӨӨМЕЙИМ КАГБАС-ЛА МЕН

1921 чылдың август айда Бүгү-Тываның тургузукчу хуралын эрт-тиргенин улус-чон шупту билер. Ол хуралга төлээ болуп, Бээзи кожуунуң Хертек сумузуңуң чагырыкчызы дүжүмет Ананды Хертек база кириш-кени төөгүдө арткан. Ол беш дылды эки билер (кыдат, моол, төвүт, тыва, орус). Орустаар боорга, саң-хөө сай-ыдынга, улаштыр ТАР-ның, Моолга бүрүн эргелиг элчини албан-дужаалга томуйлаан.

Ананды Хертек уран чүүлге салым-чаяанныг кижилер болгаш каргыраа, хөөмейге, сыгытка аажок ынак чораан. Хөөмейлээр оолдарны аалдардан чып, аяныг, эки күүсеткеннерни мал-маган-биле шаңнап чораанын Кара-Хөлдүн хоочуну Балган Күжүгет дээрзи сактып чугаалаар. Ол үеде Сыйдыгыр Күжүгет, Матка Ооржак дээрн ышкаш хөөмейжилер уран-талантызын бараалгадып чораан дээр. Хомуска, дошпулуурга, бызаан-чыга янзы-бүрү аялгаларны (хову аял-газы, аъттың каш янзы чоруун, төрзөн чериниң бойдус чурумалын, арга-эзим

хөөмейин, ынакшылдың аялгаларын) күүседип, «Анандының ыраажылары» дирти бергеннер. Оон аңгыда, Моолдун паргаа-сыгыдын база аажок сонургаар кижилер чораан.

Ол үеде ону дыңнап, өөренип алган кижилерге Сүт-Хөлдөн Маржымал Он-дар, Хунаштаар-оол Ооржакты хамаа-рыштырып болур. Ооң соонда-ла олар эзулуг тыва каргыраа, хөөмей, сыгыттың өөскүдүкчүлери, эгелекчилери болу бер-ген. Тыва аас чогаалын непередири-биле хөөмейжилерниң барбаан-четпээн чери-даа чок.

Сонургаар кижилер — өөреникчилер. Амгы үеде Тываның алдарлыг хөөмейжи Андрей Опей Кара-Хөл ынаар уктуг кижилер. Улуг өгбөзи, чаңгыс чер-чуртуунун салым-чаяны база ону оюп эртпээн. А. Опейниң аймаа кончуг талантылыг, ажил-ишчи улус. Огу ачазын дөзеп, хөөмейлээр, уруглары ыраажы. Авазы Чечек Опей база ыраажы, чогаадкчы салым-чаянын уругларына дамчыдып чоруур үлгерлиг ава.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

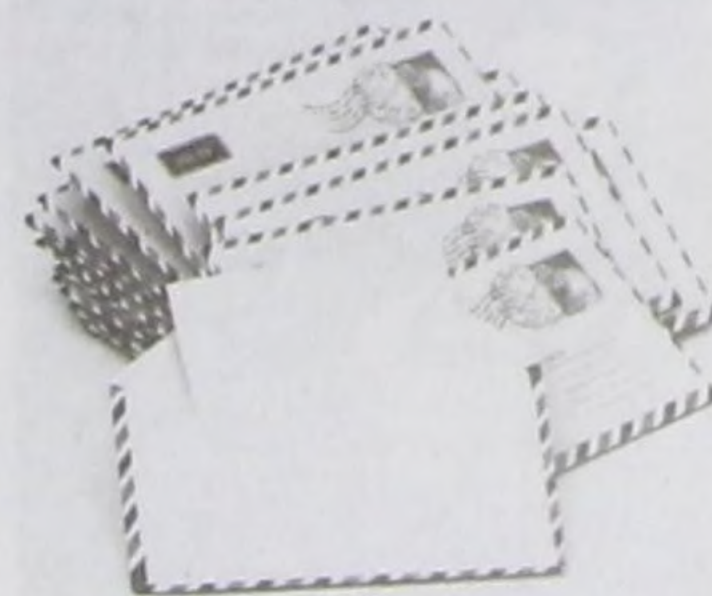
ЭМЧИЛЕРНИҢ БУЯН-КЕЖИИ

Республиканың 1 дугаар эмнел-гезиниң эндокринология салбырының эргелекчизинге 2016 чылдан эгелеп, Аржаана Борисовна Даржаа ажилдап эгелээш. Ол ажылын билдиги удуртуп билер, дээди эртемниг эмчи.

Салбырда Кызыл хоорайдан база бүгү кожууннарда аарыг кижилер эмнедип чыдар. Тускай эртемниг 4 эмчи, 14 эмчи сестразы эмнелгеге чоннуң кадыкшылын сегидеринден аңгыда, чигир аарыглыг улусту шын чөмөннүринге база өөредип турар. Эмчилер 5 чыл болгаш-ла би-лиин бедидер курстарга өөренип алыр. Оон аңгыда, маңаа Кызылдың эмчи колледжизиниң сургуулдары практиказын база эрттирер.

Салбырда амгы үеңиң техниктиг ап-параттарына эмнээшкннерни чорудуп турар. Хан анализинден чигирниң хемчээ-лин хынаан түңнелинде, эртем-шинчилел ажилдарын чорудары эмчилерниң келир үеде кол сорулгазы ол.

Материалдыг хандырылганың байда-лы база чогуур деңгелде. Салбыр Кадык камгалал яамызының «Кадыкшыл марш-руду» төлөвилелдин база киржикчизи. Хей чурттакчылыг, улуг кожууннар Улуг-Хем, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөлдө эндокринолог специалистер ажилдавайн турары харааданчыг.

Коллектив эпиг-найыралдыг, аарыг кижилерге сагыш човангыр. «Хомудал-дар дептери» сегзэн кижилерниң өөрүп четтиргенин илередип бижээни чылыг-чымчак сестери-биле дола берген.

«Чылдың тергиниң эмчизи» деп атка Алдынай Каң-ооловна Куулар төлөптиг болган. Чазак Даргазының Хүндүлел бижи-биле Кира Кара-ооловна Маа-ды, Чечена Каадыр-ооловна Ондар шаңнатканнар.

Келир 2020 чылда республика эмнелгезиниң 90 чылдааны болур. Юби-лейин улуг чедишкннерлиг, хей-аъды бедик уткуур дээш эмчилер кызымак ажилдап турарлар.

Светлана САТ.

СЕТКИЛДЕН БАЙЫРЛАЛ

Бо чылын база-ла чаңчыл бол-ган чараш байырлалывыс — Эрбек суурувустун хүнүн байырлап эрттирген бис. Сумунуң баштыңы Сергей Арсарыг келген чонга чылыг-чымчак сестерин сөңнеп, байырлалды ажиткан.

Хемчегте 2019 чылдың түңнелдерин үндүрүп, сумурувустун ажил-ишчилерин адыр айы-биле шаңнап-мактаан. Бо удаа-да «Эрбек суурунун хүндүлүг чурттакчызы» деп атка Мөңгө Дүдүкпенович Куулар төлөптиг болган. Хей чылдарда малчын-нап, үр-түңнелдиг, шаңнал-макталдыг ажилдап келген 82 харлыг хүндүлүг хоо-чунувус. 8 уругну азырап-өстүрген, хей уйнуктарның ынак кырган-ачазы.

Оон аңгыда, бо чылын мугур хар-лаан чурттакчылар, сумунуң эң идеп-кейжи спортчулары, башкылары, хей-ниитижилери, корум-чурум тудар эки ту-рачы дружина бөлүү база ооң удуртукчузу, өрт өжүрер бөлүк, эң үлгерлиг, арыг-силиг кудумчу, чаа өг-бүлө туткан аныяктар, хей чылдарда кады чурттап чоруур өг-бүлө, бо

чылын 1 дугаар ажы-төлдүг болган улус, спортчу чаштар, «алдын холдуг» мастер, бир дугаар үндүрүг төлөкчизи дээш, оон-даа өске солун шаңналдар арбын болган.

Чыылган чон сумунуң дыктыш клувун-га-даа сыңышпас хире боорга, бо чылын школаның спорт залына байырлап эрттир-ген бис. Чагырга чери биле көдээ культура ажилдакчылары чонга солун, онзагай байырлалды эрттирген.

Байырлыг хемчегте Кызыл кожуунуң болгаш Дээди Хуралдың даргаларын чалаан. Төлөптиглерниң күш-ажылын демдегеп, белек-селекти сөңнеп, алгап-йөрээрже, улам кызып, хей-аъды бедидер болгай. Шаңнал-мактал соонда, улаштыр сумунуң бот-тывынгыр артистери чыылган чонну хөгжүмнүг байыры-биле өөрткен. Суурувус чурттакчылары ол кезээ мага хандыр дыштанып, ойнап-хөглөп алган бис.

Салбак САРЫГ-ООЛ,
Эрбек көдээ культура одааның
уран чүүл удуртукчузу.

ТӨЛӨПТИГ СПОРТЧУ, ТРЕНЕР

Шаанда 1974-76 чылдарда хостуг хүрешке Тываның спортчулары Рос-спартак, ЦС Спартак база ВЦСПС-тиң командаларына белеткенмишаан, маргылдааларга киржи турган. Бистиң командадан маргылдааларга Валерий Маадыр-оолович Оюн эң бедик түңнелдерни чедип алган баш-тайгы чемпионнарның бирээзи атка төлөптиг болган.

Ол аныяктарны хостуг хүрешке өөретпишаан, боду база шыңгызы-биле белеткенип турган. Ал-боду бедик тура-соруктуг, биче сеткилдиг кижилер чүве. Хүрештин нарын аргаларын, ооң ча-жыдын херек кырында өөредип чораан мөгелерниң бирээзи ол.

ССРЭ иштинге аңгы-аңгы маргыл-дааларга киржип кайнаар-даа чедип каапкан: Москва, Киев, Баку, Тбилиси, Алма-Ата, Фрунзе, Махачкала, Наль-

чик, Орджоникидзе болгаш делегейниң янзы-бүрү чурттарына барып, хевис кырынга та чеже тутчуп келген кижилер чүве. Ол үелерде В.М. Оюн-биле дең эки түңнелдерлиг, чедишкнниг хүрежип чораан тыва мөгелер: О.Ч. Ондар, Ч.Ш.Д. Ооржак, И.И. Хураган болгаш өскелерни-даа адап болур.

Ол үеде Тываның хостуг хүрешке база спорттун өске-даа хевирлериниң талазы-биле материалдыг баазы арай кошок турган. Ынчалза-даа бедик ко-рум-чурумнуг, шыдамык аныяктар хостуг хүреш спортун бедик деңгелге тудуп чорааннар. Оларның аразындан Вале-рий Оюн баштайгы делегей ареназынче үнүп келген тренер башкы. Ону бо хүнге чедир эш-өөрү, аныяктар, спортчулар хүндүткел-биле сактып чоруур бис.

Мөңгө ЧАДАМБА.

Чаа-Хөл суур.

Адын мөңгөжиткен

«Бо бажыңга Чаа-Суурнуң үндезилекчизи, «Советтик Тываның 5 чыл» ою аттыг колхозунуң үндезилекчизи, бирги даргазы»

(ТҮЛҮШ)
КОНЧУК
Степан
Шогжалович

өг-бүлөзи-биле (1949-1973 чч.) чурттап чораан.

Күстүн адак айында Өвүр кожуунуң Чаа-Суурга үш дакпыр улуг байырлал ийи хүн уламчылаан. Ол дээрге «Советтик Тываның 5 чыл ою» колхозтун 80 чылы, Чаа-Суур сумузуңуң тургустунганындан 50 чыл ою база колхозтун бирги даргазы Степан Шогжалович Кончуктун (Түлүш) музей-бажыңыңа байырлыг байдалга самбыра азар ёзулал-дыр.

Чаа-Суур сумузуңуң тургузукчуларының бирээзи, Өвүр кожуунуң төлөпиг оглу Степан Шогжалович Кончуктун ажил-ишчи амыдыралының төөгүзү мындыг.

Ол 1910 чылдың декабрь 5-те Өвүр кожуунуң Дөргүн деп черге (ынчан Улуг-Хем кожуунуң девискээринге хамааржыр турган) арат өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Шожал биле Серенмаа Түлүштер улуг огулун Кончук деп адап алганнар. Кончук 11 ажы-төлдүг өг-бүлөнүн улуг оглу болгаш, ажилгыр-кежээ, бичизинден-не угаангыр-сагынгыр, эртем-билигге сундулуг оол бооп өзүп келген. Ол Моолга ламалар сургуулунга өөрөнгөш, төвүт, моол, кыдат, орус дылдарны тергип эки өөренип алган.

Паспорт кылдырар үеде, өске тывалар ышкаш, паспортунга ооң ады фамилиязы апарган, а адын Степан кылдыр өскерткен.

Степан Кончук Октябрь революциязының идеяларын суртаалдаар ажилдарга иделкейлиг кирип, чаңгыс чер-чурттуглары-биле 1930 чылда Чаа-Суур сумузуңа бирги колхозту тургускан. Ынчан чаңгыс чер-чурттуглары ону, 20-ле харлыг аныяк кижини, Чаа-Суур сумузуңуң көдээ совет даргазыңа соңуп алган. Сөөлүндө барып ол чүгле колхозтун эвес, Чаа-Суур сумузуңуң тургузукчуларының бирээзи болган. Ооң адын Чаа-Суурнуң Хүндүлел номунда алдын үжүктөр-биле сиилбээн.

Партия кежигүнү Степан Түлүш төрөөн чер-чурту Өвүрге чонун эвилелдеп, суурнуң таваан тургускаш, аңаа бирги

школаны туттурган. 1947 чылда ол школага чоок-кавы араттарның ажы-төлү өөренип эгелээн. Торгалыг талазының аалдарының өөренир назылыг ажы-төлү шупту Чаа-Суурнуң эге школазынга өөренип кирген. Школаның бирги директору Владимир Чактарович Шарый-оол болган (2007 чылда ооң ады-биле ук-шоланы адаан).

Ынчан бөдүүн чон, араттар база Степан Кончуктун дөргүл-төрели шыдаар-ла шаа-биле колхозче кирип, боттарының артыкшылдыг мал-маганын колхозка дужаап турганнар. Чондан чыылган

ажаап турган.

Степан Кончуктун ажил-ишчи оруу чаа тургустунган колхозтан эгелээш, улаштыр Тываның Хереглекчилер эвилелинге база даргалап, оон Улуг-Хем кожуунуң электри четкизинге, сөөлүндө «Торгалыг» совхозтун уруглар садынга завхозтап ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Харысалгалыг, идегелдиг ажил-дакчының үрө-түңнелдиг ажил-ишин хөй шаңналдары бадыткап турар. Оларның аразында эң-не үнелээр шаңналы — ТАР-ның Биче Хуралының Хүндүлел бижии.

Сумунуң тургузукчуларының бирээзи

Степан Кончуктун адын мөңгө биле чаңгыс чер-чурттуглары 199 Чаа-Суурнуң төп кудумчун ооң адаан.

Степан Шогжаловичиниң өөнү Норжуңмаа Ховалыговна база 5 ажы биле чурттап чораан бажыңын 200 музей кылдыр кылган. Ол Чаа бирги туттунган төөгүлүг бажың бирээзи. Бо музей Чаа-Суурнуң ө сурагылыг кижилеринге хамааржыр экспонаттарны чыыр, кадагалат болган.

Чаа-Суурнуң үш дакпыр байы демдегеп турар хүнде музейге Кончуктун адын сиилбээн маны, кылган самбыраны байырлыг ба аскаан. Ол ёзулалга ооң уруг-дөргүл-төрели, чаңгыс чер-чурт киришкен. Байырлал үезинде с Степан Кончук аттыг төп кудумчузу чыскаал база болган. Байырлыг чаа Чаа-Суурнуң бирги тургузукчул Кончук баштаан хүндүлүг, ат-ал, чаңгыс чер-чурттугларының хөрөктары өңгүр шарлар, туктар-биле киискип турган. Ийи хүн үргүлчүл дакпыр байырлалын чаа-сууржула көдүрлүүшкүнүг демдеглээннер.

«Эки кылган ажил — элп чит дар» деп үлегер домакта ышкаш, Кончуктун карак кызыл, шудургу ажы чаңгыс чер-чурттугларының сагыш линге мөңгөде артар.

Галина КО

Кызыл хоорай.

мал-маган көвүдээрге, ону колхозтун өнчүзү кылдыр чизелээш, малчыннарны томуйлаан. Колхозтун бирги малчыннары Ыйма, Янзы, Дорбаш-оол Түлүштер дээш оон-даа өскелер.

Суурнуң төп кудумчунга бажыңнар шалыпкыны-биле туттунуп эгелээн. Тудуга херек ыяшты тайгага белеткеп, шанакты безин боттары кылып алгаш, аът-шарыга сөөртүп эккеп турган. Ол үеде кончук шевер бызаңчылар турган: Тас-оол, Дамбажык, Устүнчүк, Кызыл-оол Түлүштер. Олар бажыңнарның соңгаларын, эжиктерин чазап, кылып турганнар.

Суурга бир дугаар кудукту херээжен чон казып үндүргөн. Ол дээрге Норжуңмаа Ховалыг, Нюра Түлүш, Кара-кыс Түлүш олар-дыр. Суурну долгандыр ховуларны аъттыг андазын-биле андарып тургаш, арбай тараа, суланы тарып, элбек дүжүттү

Үлгедиг болгаш яла

ЧЭЭЛИ АКША АЛГАШ...

Кызылдың хоорай суду херээжен чурттакчыга хамаарыштыр кем-херек үүлгеткени дээш, РФ-тин Кеземче хоойлузуңуң 159 чүүлүнүң 3 кезээ ёзу-гаар (бузурукчу чорук, улуг когаралды чедиргени дээш) шийткен.

Хамааты К. дээрзи-биле 340 муң рубльдин чээли акшазын алыры-биле керээни чарганының дугайында меге документини хереглекчилерге кредит берип турар «Кредит Евразия» кооперативке көргүскөш, кажар арга-биле хөй түңнүг акшаны бодунга холгаарлап алган Кызылдың

чурттакчызынга хамаарыштыр, судтун буруудаткан шийткелдин прокуратура хынап көргөш, ол хевээр күштүг кылдыр арттырган. Бодунуң кемниг үүлгедиг бот-тандыраары-биле кем-херек үүлгедикчизи К. дээрзи хамаатыдан банк картазын чажыт пин-код-биле катый ап алгаш, КПК «Кредит Евразия»-дан акша ук картаже шилчип кээрге, бодунуң таныыры кижиниң банк картазынче шилчидип алган. Алган акшаларны бодунуң амы-хууда херегледеринче чарыпкан.

Суд үезинде күрүне буруудадык-

чызының шынзыттыг барымдаал чөптүг деп өөренип көргөн, ук хамаа хамаарыштыр ооң буруузу бүрүнү-бадыкаттыг.

Шийттирип турар херээжен киж үүлгеткен кем-херээниң аарын барымлап, 2 чыл шенелдеге хосталгазын к шийдер дугайында шийткелди үндү Шийткел хоойлу ёзугаар күш кирбээн.

Рада САП

Кызыл хоорайның прокурор улуг дузалакчы

Утерянный аттестат о полном среднем образовании А № 0023327, выданный 29.11.1977г. МБОУ СОШ с.Чыраа-Бажы Дзун-Хемчикского кожууна Республики Тыва на имя Монгуш Шончалай Комбул-ооловны, считать недействительным.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серия 17 АБ 0010960, выданный 23.06.2012г. МБОУ СОШ с.Эрзин на имя Назын Шолбанай Владимировича, считать недействительным.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 348

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000, Тыва Республика Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар — 2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Мачык — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан (Индекс: 667000 Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның туружун дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыктар дээш авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860 Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.